

Fronteres i colònies medievals: el regne de Mallorca¹

per Ricard Soto i Company

RESUM:

En aquest article s'examinen diversos aspectes del paper del Regne de Mallorca en el context general de l'expansió del feudalisme, especialment del català. En primer lloc, es considera fins a quin punt Mallorca va constituir una colònia i si aquest concepte resulta, de fet, apropiat per a aquest tipus de societat. En segon lloc, s'estudien les tàctiques de poblament, un cop eliminada la població andalusina indígena, per acabar plantejant per què a Mallorca els senyors feudals, malgrat procedir de terres de servitud, no utilitzaren aquesta forma de lligam amb la terra per a la colonització de l'illa.

PARAULES CLAU:

Expansió feudal; colonització; segle XIII; *affocament*; Mallorca.

ABSTRACT:

This article looks at various aspects of the Kingdom of Majorca in the context of the general expansion of feudalism, more especially Catalan feudalism. First, it discusses whether or not Majorca was a colony and whether, in fact, the concept is appropriate to this kind of society. Second, it studies the settlement strategy, once the indigenous population had been eliminated. Finally, it asks the question why the feudal lords of Majorca, in spite their coming from lands where serfdom was common, did not use this form of tying people to the land in their settlement of the island.

KEY WORDS:

Feudal expansion; colonization; thirteenth century; *affocament*; Majorca.

El cas de Mallorca no és excepcional, dintre de l'expansió que va experimentar el feudalisme entre els segles XI i XIII, ja que constitueix tan sols un episodi més dintre d'una altra expansió que, al seu lloc, tampoc ho és, d'excepcional, ja que l'expansió del feudalisme des de la Catalunya vella té el seu paral·lel amb les expansions castellana i portuguesa. I, de fet, la mal anomenada *reconquista* ibèrica

1. El present article ha estat realitzat dintre dels projectes finançats per la DGICYT BXX2000-0534-C03-02 *El trabajo agrario y la inversión en capital-tierra en la formación de los paisajes agrarios mediterráneos noroccidentales: una perspectiva comparativa a largo plazo* (ss. XI-XX), dirigit pel Dr. Enric Tello, de la UB, i PB96-0242 *Formación y expansión del feudalismo catalán: evolución de las formas de acceso a la tierra y la renta feudal en Cataluña*, dirigit pel Dr. Gaspar Feliu, de la UB. Agraïxo la lectura i les recomanacions fetes per M. Barceló, G. Feliu, G. Jover i R. Lluch, tot i que la responsabilitat del paper és exclusivament meva.

és una part d'un procés molt més general, que és l'expansió territorial del feudalisme europeu occidental, que des de les acaballes del segle xi tindria un abast geogràfic sobre gairebé tot el continent europeu (de les Illes Britàniques al Bàltic i Transilvània) i, encara que fracassat, sobre Palestina i el nord d'Àfrica.²

Aquesta embranzida del sistema feudal, que difícilment es pot justificar com a conseqüència de la *pressió* demogràfica europea (tot i que la disponibilitat d'homes tingué, és clar, un paper primordial), donà lloc a societats de caire molt diferent, però amb alguns trets comuns, en tractar-se de societats perifèriques, excèntriques, respecte els centres on s'havia generat el sistema que les va articular. Així, hom pot parlar de feudalisme d'exportació, feudalisme colonial, feudalisme perifèric...,³ per a referir-se a aquestes societats en què la pressió homogeneïtzadora per part de la societat originària lluitava amb les resistències que oposaven el medi, la distància, les restes de població indígena i les dificultats de disposar de prou homes per a controlar totalment el procés.

Quasi totes aquestes societats es van constituir de forma definitiva, o almenys durant un cert temps, en frontera entre el sistema feudal (la *cristiandat occidental*)⁴ i altres societats, amb altres formes organitzatives, com ara l'Islam, Bizanci, o els pobles eslaus influenciats per aquesta darrera. Les fronteres entre aquests móns van ser conflictives, tot i que les fronteres entre els països sotmesos al sistema feudal també van ser objecte de conflicte constant.

L'objecte d'aquest dossier és considerar algunes d'aquestes societats des d'aquest punt de vista, és a dir, com a societats frontereres, i tractar de posar en relleu el paper que l'existència d'aquesta, de la frontera, tingué en la seva articulació i en les seves característiques. En aquest cas, concretament, es tracta de veure fins a quin punt el fet de constituir Mallorca una frontera, de límits poc definits pel mar, respecte a les societats musulmanes, va tenir alguna incidència en el seu desenvolupament històric.

2. Vegeu, sobretot, R. BARTLET, *The making of Europe. Conquest, colonisation and cultural change 950-1350*, Londres, 1994 i J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence: la première colonie d'occident», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 5, setembre-octubre 2000, 983-1008.

3. Els feudalismes no centrals o perifèrics van començar a acaparar una certa atenció a partir d'obres com les de P. TOUBERT, *Les structures du «Latium» médiéval. Le «Latium» méridional et la Sabine du IXe siècle au XIIe siècle*, Roma, 1973, o P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, 2 vols. (ed.fr. de 1975 i 1976), que centraven l'interès en terres a banda d'entre Loire-et-Rhin, en el que seria la millor tradició boutrouchiana. El col·loqui sobre feudalisme de l'Ecole Française de Roma de 1980 (vegeu l'edició espanyola de R. Pastor, 1984) va plantejar en bona mesura aquest tipus de problemes. En el nostre país, el tema va ser inicialment tractat a la revista *Debats*, amb els articles de P. IRADIEL, «Feudalisme mediterrani: un estat de la qüestió», *Debats*, 5 (1983) i A. FURIÓ i F. GARCIA, «El feudalisme valencià: un assaig d'interpretació», *Debats*, 5, 33-42.

4. Malauradament, la proposta d'A. Guerreau (*Le féodalisme. Un horizon théorique*, París, 1980) de centrar bona part dels esforços investigadors respecte al feudalisme en el paper de l'església romana, ha tingut poca incidència. A hores d'ara, però, quan hom intenta esbrinar la diferència real entre les societats feudals de l'Europa occidental i «les altres», sempre s'acaba topant, com don Quixot, amb l'Església.

La major part dels historiadors del regne de Mallorca palesen el seu caràcter «fronterer», fins a fer-ne quasi un gènere literari.⁵ La imatge resulta atraient, i fins i tot no li manquen elements de versemblança. Així, la conquesta de Mallorca pels catalans al 1230 la va convertir, durant un temps relativament dilatat, en frontera amb l'Islam. Els primers anys, l'illa estava envoltada per les dues illes encara en mans dels andalusins, Yâbisa i Manorqa (fins al 1235 i 1285, respectivament), mentre que les costes continentals de Sharq al-Andalus i les d'Ifriqiyya eren a poc més de dues jornades de navegació.

La percepció de Mallorca com a frontera immediata, tanmateix, es va començar a diluir a partir de la dècada següent a la conquesta, com a conseqüència de l'ocupació d'Eivissa i València, del sotmetiment de Menorca com a tributària, i de les bones relacions que els reis de Mallorca sempre procuraren tenir amb els monarques tunisencs.⁶ Certament, les illes estaven obertes a qualsevol incursió marítima procedent del Magrib, però aquestes van ser més importants a partir del segle XVI que en l'època posterior a la conquesta.

El sistema defensiu de l'illa ho palesa: la construcció de forteses i torres, tan abundants en el segle XVI (talaies per guaitar la costa de les incursions turques i barbaresques), resulta més aviat escadussera en el segle XIII, quan els conqueridors no van sinó conservar les forteses preexistents (Alaró, Santueri i Pollença) i reforçar el sistema defensiu de la ciutat. Certament, quan es van portar a terme les ordenacions de Jaume II, a principi del segle XIV, les noves poblacions van ser dotades de mur, però la finalitat d'aquestes defenses, així com la de les muralles d'una autèntica ciutat a la part forana, com ara Alcúdia,⁷ sembla més relacionada amb amenaces *internes* (procedents del propi àmbit feudal o, més concretament, de la corona cataloanoaragonesa) que no pas externes. Hom ha detectat, també, un procés d'*ensagrerament* en algunes poblacions de l'interior, que també estaria relacionat amb l'estructura feudal i amb els problemes derivats de la imposició de determinades senyories.⁸

La pacificació i ocupació de l'illa gran, de tota manera, no va ser immediata, i de fet va durar fins al 1232.⁹ Així, malgrat no haver-se trobat restes

5. Sobre aquesta qüestió, l'argumentació més contundent és la que en diverses ocasions ha mantingut A. SANTAMARIA, «En torno a la evolución del modelo de sociedad en el reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)», *Estudios Baleàrics* 1/3, 1981, 1-195, i *Ejecutoria del reino de Mallorca*, Palma, 1990.

6. C. E. DUFOURCQ, *L'expansió catalana a la Mediterrània occidental*, Barcelona (ed. fr. de 1966), 1969.

7. A. MAS, G. ROSSELLÓ i R. ROSSELLÓ, *Història d'Alcúdia. De l'època islàmica a la Germania*, Alcúdia, 1999.

8. M. BERNAT i J. SERRA, «Espacios sagrados y comunidades rurales: algunas hipótesis sobre colonización y sagreras en Mallorca, siglos XIII-XIV», *Boletín Arqueológico Medieval*, 11, 1997, 157-206.

9. Rosselló proposa 1230, rere la mort d'Ibn Sayri, com a data de la rendició dels castells d'Alaró, Pollença i Santueri (G. ROSSELLÓ, *L'Islam a les Illes Balears*, Palma, 1968, 103). Soldevila, en canvi, dona 1232, data que J. COMPANYY, *Conquista cristiana: antecedentes, a Conquista de Mallorca. Reino de Mallorca (1229-1349)*, tirada a part de la *Història de Mallorca* dirigida per J. Mascaró Pasarius, Palma, 1975, 86, considerava més versemblant.

arqueològiques, es pot documentar alguna fortificació contra els indígenes encara no sotmesos, com és l'exemple de la bastida de Beniforani.¹⁰

Tanmateix, no s'ha de menysprear el paper de Mallorca com a frontera. Una de les institucions mallorquines de més durada, les cavalleries, hi tenen l'origen, tot i haver evolucionat fins a una concepció molt diferent de la que els atribueix, inicialment, el repartiment.¹¹ Ara bé, si el feudalisme illenc es va basar sobretot en l'existència d'un grup de cavallers, amb terres per mantenir un cavall armat, que es revistava periòdicament, va ser inicialment per aquest motiu.

La referència a les cavalleries permet il·lustrar, amb un exemple prou conegut,¹² el que volem dir respecte a la importància de la frontera com a element definidor. Efectivament, i a nivell institucional, el tipus de feudalisme que va arrelar a Mallorca, va ser degut, en bona mesura, al fet de tractar-se d'una societat de frontera. Tant l'existència de petits senyorius, en mans de senyors feudals que poc o gens tenien a veure amb els magnats del repartiment, com el caràcter jurídic de la població no senyorial, particularment de la rural, dividida entre colons *lliures* i indígenes esclavitzats, estaria directament o indirectament relacionada amb el caràcter de frontera a què hem al·ludit. La pròpia administració del reialme, bàsicament per delegació, en seria una conseqüència, en el que alguns han volgut veure una administració colonial.

Va ser Mallorca una colònia?

De forma errònia o correcta, interessada o no, la percepció que ha anat donant la historiografia tradicional mallorquina, que caldria remuntar a J. M. Quadrado en el seu *Forenses y ciudadanos*,¹³ és que Mallorca presenta una sèrie de subjeccions (que no lligams) respecte a la corona d'Aragó, i particularment respecte a Catalunya. Per al citat Quadrado, aquesta dependència començaria a partir de la desaparició de la seva dinastia privativa mallorquina, quan les illes van caure sota l'esfera de la corona d'Aragó, especialment de la de Catalunya (els emprèstits dels mercaders barcelonins en serien un factor de gran

10. Arxiu del Regne de Mallorca, Escrivania de Cartes Reials (des d'ara ECR) ECR 350 f 8v i 643 f. 120 (recollit a SOTO, 1991: 433 i ss.). No solament la documentació parla de la «bastida quod dominus rex ibi fecit», al puig del Rei de Biniforani, sinó que el topònim Bastida perdura.

11. G. JOVER i R. SOTO, «Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XVI)», *Revista d'Història Medieval*, 8, València, 1997, 217-274. Vegeu, especialment, 234-238.

12. Tot i que el tema de les cavalleries és lluny de ser no ja exhaurit, sinó tan sols satisfactòriament tractat, n'hi ha una certa abundància bibliogràfica. Vegeu, per exemple, P. de Montaner (sobretot a «Les cavalleries mallorquines (segles XIII-XVIII)», a Diversos autors, *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, 42-65, i a «Las franquicias de una baronía mallorquina: Sant Martí d'Alanzell», *BSAL*, 45, 1989, 299-315.) i, més recentment, G. JOVER, *Societat rural i desenvolupament econòmic a Mallorca. Feudalisme, latifundi i pagesia, 1500-1800*, tesi de doctorat inèdita, Universitat de Barcelona, 1997 i G. JOVER i R. SOTO, «Els dominis feudals...»

13. J. M. QUADRADO, *Forenses y ciudadanos*, Palma, 1897.

transcendència), com a conseqüència de l'increment de la fiscalitat. No costaria gaire veure en això una dependència quasi colonial.¹⁴

Independèntment de la definició que hom utilitzi de «colònia», a Mallorca hom percep un element molt característic de les societats colonials que es produïren a conseqüència de l'expansió europea posterior a Colom, i on hom pot trobar elements del «racisme» modern, el que es basa en la creença de la superioritat europea (per una inextricable i sempre inexplicada barreja de causes racials, culturals, tècniques i morals), que desemboca en el supremacisme blanc de l'actualitat.

Efectivament, diverses actituds entre la població mallorquina d'origen immigrant dels segles xiv al xvii és comuna amb les poblacions europees que suplantaren i/o subjugaren les poblacions indígenes arreu del món. Per començar, la seva autoatribució a un grup ètnic vingut d'ultramar (l'autoqualificació de «catalans», equivalent a «cristians vells»,¹⁵ fet que permetia identificar la cúspide de la societat respecte dels antics habitants esclavitzats o els esclaus objecte d'importació. Naturalment, els més interessats a palesar els seus immaculats orígens «catalans» (*català* a Mallorca, *cristiano viejo* o *castellano* a Andalusia, *blanc* a Amèrica, què més dóna?) serien els que no tindrien una altra superioritat per exhibir que aquesta, els *blancs pobres*, l'hostilitat dels quals envers els jueus (pogrom de 1391) o els esclaus (guerra civil de 1450) era manifesta.

Però la qüestió, d'ordre metodològic, és si té sentit parlar de «feudalisme colonial». En un sentit molt estricte, el *colonialisme* és fruit de l'expansió del capitalisme, i fins i tot es restringeix el concepte per al procés de repartiment d'Àfrica i conseqüència de la conferència de Berlín de 1885, paral·lela al fenomen de l'imperialisme capitalista. Ara bé, ja des del segle passat molts historiadors havien advertit del lligam que uneix l'expansió feudal amb l'atlàntica, i, per tant, el fil conductor del feudalisme al colonialisme. El problema consisteix en el fet que les formulacions respecte al «colonialisme feudal» habitualment han resultat més confuses que aclaridores. Recentment, J. Torró ha intentat analitzar la pertinència del concepte «colònia» aplicat a les societats producte de l'expansió feudal.¹⁶ Aquest treball, notable intent de sistematització, comença per criticar la imprecisió amb la qual molts autors han manegat el concepte que, de fet, no resulta més que un sinònim de «migració» o «expansió».¹⁷ El treball de R. Bartlett¹⁸ li pro-

14. Santamaría (*Ejecutoria del reino...*, 575-577) assenyala, tot seguint un autor anònim del segle xvii, que en 1405 «los acreedores censalistas, en particular los de Barcelona, hicieron tantas execuciones en sus personas y bienes a los naturales —los de Mallorca— decomulgándoles y tomándoles sus vaxeles y mercaderías, causándoles tales daños que viéndose muy apretados estuvieron a punto de abandonar sus casas y haciendas». L'aplicació del Contracte Sant no va suposar una solució, i, tal com assenyala Santamaría, el problema del deute públic va ser una de les causes de l'aixecament forà.

15. Aquest paràgrafs resulten tributaris de diverses obres d'investigació d'A. Mas (vegeu referències bibliogràfiques).

16. J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence...»

17. J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence...», 987-988.

18. R. BARTLETT, *The making of Europe...*

porciona «les tres formes principals, analíticament operatòries» d'aquest: la implantació d'establiments comercials o factories (*comptoirs*), la diàspora nobiliària i la migració camperola.¹⁹ Però aquests tres elements no conformarien pròpiament una colònia, sinó «zones "colonisées", au sens où s'y établit une population étrangère organisée <on> ne se constitue donc pas un véritable système colonial fondé sur la domination de la paysannerie indigène».²⁰

És justament la dominació del camperolat indígena el que permet parlar de colònia, assevera Torrò tot seguint Meillassoux «L'avantage spécifiquement colonial, la "surexploitation", tient précisément au fait que le colon qui utilise des travailleurs indigènes n'a pas à en assumer le coût de reproduction qui se trouve "exteriorisé"».²¹

D'aquesta manera, ni els estats llatins d'orient, ni el regne de València durant la dominació del Cid haurien estat pròpiament colònies, ja que la seva seria més aviat una submissió de caire fiscal que no pas una dominació feudal.²² Posteriorment, el resultat de l'expansió feudal cap a al-Andalus donaria lloc a una colònia pròpiament dita, el regne de València, i a diverses zones *colonitzades*, que no pas colonials. Mallorca en seria un exemple, i així ho esmenta Torrò, explícitament.²³

Aquesta línia d'anàlisi em sembla rigorosa i clarificadora. Tanmateix, voldria fer algunes consideracions. En primer lloc, el fet que a aquestes zones *colonitzades* no en quedi població indígena sotmesa, o que almenys aquesta sigui o poc nombrosa o totalment dependent en la seva organització (esclavitzada), no en treu que inicialment existís. És a dir, el fet que els conqueridors, a l'hora de planificar el resultat de la conquesta, haguessin de decidir què fer amb ella. L'existència o no d'aquesta població indígena durant el procés de colonització no és un fet donat (un fet exogen), sinó el resultat d'una decisió conscient, d'una planificació, que, en tot cas, s'ha d'explicar. En segon lloc, les zones colonitzades on s'instal·la una majoria de colons «blancs», presenten uns trets de dependència administrativa en relació amb la que, en un sentit lax, podríem anomenar «metròpoli». Això origina un tipus d'administració que, tot i reproduir les formes organitzatives de la societat feudal de la qual procedeixen, tingui unes característiques pròpies, com ara la importància econòmica i social que adquireix el grup de gestors de la conquesta, lligats (per lligams familiars, per exemple) a l'aparat administratiu «colonial» i que, de fet, governen i administren per delegació, però que treuen un profit dels beneficis. En tercer lloc, a les zones *colonitzades* es tendeixen a consolidar unes fortes relacions esclavistes. ¿Resulta una pura casualitat? No ho crec, com intentaré demostrar més tard.

19. J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence...», 990-991.

20. J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence...», p. 1007.

21. J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence...», p. 996.

22. J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence...», p. 1003.

23. J. TORRÓ, «Jérusalem ou Valence...», p. 1007.

Així doncs, ¿què defineix una colònia feudal, i més concretament, en el cas de Mallorca?

1. D'entrada, és objecte d'una conquesta. Les zones «ocupades» sense conquesta no serien colònies (no ho serien l'Osona o el Bages).

2. Hi ha una dependència politicoadministrativa respecte d'un centre, del qual va partir inicialment la conquesta. Dintre d'una societat feudal, parlar de centre politicoadministratiu no vol dir el mateix en una societat postfeudal. El grau de centralització és molt menor, i hom no pot parlar, en rigor, d'estat, encara que hi hagi monarquies feudals amb tendència a la centralització. Però fins i tot l'administració reial és patrimonial, reial patrimoni, en el cas de Mallorca.

3. Hi ha hagut un procés de trasplantament de població, des del centre d'on procedeix la conquesta. Aquest procés es pot produir sobre una població indígena, la qual és eliminada totalment o, simplement, subjugada. En el cas de Mallorca la població indígena és totalment suplantada, ja que els elements que hi romanen són residuals i desarticulats socialment, de diferent manera que en el cas de València, on se superposen un procés de suplantació i un de subjugament, en el qual la població colonial té per objecte la vigilància de la colonitzada.²⁴

L'administració del regne de Mallorca: una administració colonial?

La naturalesa del regne de Mallorca (o «Mallorques») és estranya. Només cal un cop d'ull als territoris que l'integraven per a adonar-se que allò difícilment superava un tripijoc de caire dinàstic. Encara que alguns autors hagin cercat una lògica a la segregació del regne de Mallorques respecte a la corona d'Aragó,²⁵ l'única raó real va ser la de dotar el segon fill de Jaume I d'un patrimoni propi. En aquest sentit, Jaume II sempre el va administrar amb criteris de rendibilitat, com una finca, de manera que fins i tot la seva gran obra, les ordenacions de 1300, s'han de veure des d'aquesta òptica, com una operació per a incrementar la seva renda.²⁶

La capitalitat del regne de Mallorques, teòricament, estava centrada a la Ciutat de Mallorques, però en la pràctica es trobava a Perpinyà. Això permeté que l'administració de les illes, particularment de l'illa gran, estigués en mans de veguers, lloctinents, batlles i tots aquells que es trobaven relacionats amb l'estructura de poder de l'Almudaina. P. Cateura²⁷ ja va descriure aquest cercle d'«íntims», que va començar a actuar molt abans de la pròpia constitució del regne independent. Durant les estades del futur Jaume II es va crear un cercle

24. J. TORRO, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, 1999.

25. D. ABULAFIA, *Un emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca*, Barcelona, 1996.

26. A. MAS, memòria del projecte *Colonització, ètnies i nació a la Mallorca medieval*, UIB, 2001.

27. Sobretot en P. CATEURA, «Mallorca a la segona meitat del segle XIII (Aspectes polítics i financers fins a 1276)», *Estudis Baleàrics*, 17, 1986, 57-86.

d'addictes, la funció dels quals era la d'administrar el patrimoni del príncep, sempre mancat de numerari, de la manera més rendible. A canvi, aquests «administradors» se'n beneficiaren a bastament. ¿De quina manera concreta?

— La política de *colonització* efectiva i d'ocupació de les terres estava a les seves mans. No solament decidien les terres a establir, sinó que també podien triar els colons i les condicions de l'establiment. En molts casos, això implica que el primer establiment es fa a persones del seu cercle, familiar o no (quan no a ells mateixos), de manera que aquest grup és el que realment acapara la terra.

— La política de Jaume II d'integrar dintre del seu patrimoni les porcions d'alguns magnats, com ara Nunó Sanç, els va beneficiar extraordinàriament, pel que suposa de revisió dels establiments, capbreuacions, etc.

— Igualment, l'interès de recuperar el domini útil de molts establiments (sobretot a partir del pla de les ordenacions) els va permetre disposar de nou de moltes terres.

— El fort endeutament dels colons els va beneficiar en primer lloc, tant pel pagament dels interessos com, sobretot, pel fet d'apoderar-se dels predis dels morosos, subhastats en públic, dintre del cercle de l'administració reial.

— L'arrendament del drets reials, així com la venda de batllies i altres càrrecs locals constituïa el darrer (no el menys important) element d'enriquiment d'aquesta classe «colonial».

Estratègies de població: utilització de «colons» versus utilització d'esclaus o lliures i musulmans i batjats?

L'economia senyorial, o feudal, parteix d'una lògica que va ser descrita prou convincentment per l'economista A. Barceló.²⁸ Aquest autor distingia dues possibles estratègies senyorials per tal d'ordenar el creixement agrari i incrementar les seves rendes, que anomenava la via *poblacionista*, i la *rendibilista*. En la primera d'elles, la que hom pot qualificar de *poblacionista*, el senyor intenta obtenir serveis personals o renda en metàl·lic o en espècies. Així, el nombre de parcel·les ha d'augmentar a costa de la reducció de la reserva, de manera que o bé n'augmenta la producció, o bé la renda en treball es transforma en renda en espècie.²⁹ En un treball posterior, completava aquest argument afegint que per a assegurar la viabilitat de la tinença pagesa i alhora sostenir l'augment

28. A. BARCELÓ, *Reproducción económica y modos de producción*, Barcelona, 1981. L'argumentació dels següents paràgrafs és tributària, en bona mesura, del treball presentat a les *Terceres jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, organitzat per la Universitat de Lleida i l'Ajuntament d'Alguaire (4-6 de novembre de 1999) per G. Jover i R. Soto (actualment en premsa).

29. Aquesta caracterització feta per A. BARCELÓ i A. SÁNCHEZ, *Teoría de los bienes autorreproducibles*, Barcelona, 1988, 236, és molt semblant a la que proposava M. Bloch, *La historia rural francesa. Caracteres originales*, Barcelona, 1978, 249-251.

dels ingressos feudals, la taxa de detracció feudal havia de moderar-se a mesura que els pagesos toessin amb rendiments decreixents, ja que només així es mantindria l'expansió i la tendència a l'alça de la renda.³⁰ Aquesta era l'estratègia que desenvolupaven els grans magnats catalans a Mallorca, per afavorir l'augment dels pobladors i l'increment de la producció, i per tant l'augment de la renda.

Els senyors petits que s'havien reservat el domini ple sobre una part molt considerable del feu, bàsicament els porcioners i cavallers, desplegarien una lògica econòmica distinta, que es pot assimilar a la *rendibilista* definida per A. Barceló.³¹ En aquesta, el senyor és el subjecte econòmic de l'explotació de la hisenda, i l'excedent desitjat es compon de valors d'ús de caire material produïts a les seves terres, o d'excedents per vendre al mercat. Per assegurar-se el treball excedent dels camperols ha de mantenir la seva hegemonia econòmica, absorbint mitjançant càrregues especials les millores de productivitat pageses. El que de fet cercaven els senyors feudals amb aquesta estratègia era augmentar els ingressos a partir de la producció de la seva reserva, i per tant incrementar l'oferta de treball en forma de prestacions de treball o jornals a baix preu.

Si la primera estratègia estimulava la fragmentació del terrer, l'increment demogràfic i l'augment de la producció per incrementar la renda feudal, la segona, en canvi, limitava l'establiment de terres de la reserva perquè volia explotar la terra directament. Ambdues estratègies poden considerar-se complementàries en les primeres etapes del creixement, quan les densitats demogràfiques són baixes i hi ha molta terra per ocupar,³² però a partir d'un determinat moment esdevindran excloents o incompatibles.

Fins ara hem descrit dues estratègies, la poblacional i la rendibilista. Ara bé, hom pot parlar d'una forma especial d'estratègia poblacional (que, de fet, té trets de la rendibilista), que és quan els senyors s'apoderen d'unes terres ja poblades. De fet, el feudalisme en si consisteix en això,³³ ja que actualment hom està lluny de pensar en el caràcter *déffricheur* d'uns senyors feudals (sobretot monàstics)³⁴ tan *entrepreneurs* que dirigeixen el procés d'ocupació del territori.

30. A. BARCELÓ i A. SÁNCHEZ, *Teoría de los...*, 30-31.

31. A. Barceló, *Reproducción económica y...*, 235-236.

32. Tal com suggereix el mateix M. Bloch (*La historia rural...*), l'esclavitud es féu present en zones de poblament tardà, properes a la frontera de conquesta, o bé, com assenyala Furió, zones de poblament tardà i, a més, feblement poblades («Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la Península Ibèrica a la Baixa Edat Mitjana», a M. T. FERRER, i J. MUTGÉ, *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana*, Actes del Col·loqui internacional celebrat a Barcelona del 27-29 de maig de 1999, Institució Milà i Fontanals-CSIC-Departament d'Estudis Medievals, Barcelona, 2000, 19-38.

33. I no solament en això, ja que els senyors no es limiten a exercir una «coerció extraeconòmica», sinó que, de fet, orienten i dirigeixen tot el procés de treball camperol, subvertint-lo, introduint o fomentant determinats tipus de conreus, més favorables als seus interessos, etc. (M. BARCELÓ et alii, *Arqueologia medieval. En las afueras del medievalismo*, Barcelona, 1988, i M. BARCELÓ, «Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta sobre su articulación», *Taller d'Història*, 6, 2n semestre 1995, 61-72.

34. C. BATET, *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta: alguns exemples de la Catalunya nova i de Mallorca*, tesi doctoral inèdita, UAB, 2001.

En alguns casos, certament, va ser d'aquesta manera. Però normalment, el feudalisme va consistir a estendre una jurisdicció senyorial (usurpació d'un extingit o feble poder polític centralitzat) sobre terres ocupades prèviament pels pagesos, generant a continuació una ficció jurídica segons la qual el senyor, previ posseïdor (que no propietari) de la terra, li atorgava l'usdefruit al pagès.³⁵

Però no ens referim a aquest cas, comú a tot Europa; sinó a casos molt específics, en què els senyors s'apoderen de terres ja ocupades per pagesos que pertanyen a grups ètnics i/o religiosos diferents. És, de tota manera, realment difícil establir una diferència clara pel que fa a això: els senyors sempre perceben els pagesos com una classe inferior, i per tant són diferents culturalment, fins i tot religiosament.³⁶ El camp sempre està deficientment cristianitzat (costums pagans, ritus ancestrals, etc.), i els pagesos normalment corresponen a altres grups «ètnics» (celtes enfront de francs, a França, celtes enfront de saxons i normands a Irlanda, celtes enfront de saxons a Anglaterra, eslaus i bàltics enfront d'alemanys a l'Europa oriental...). Però tots aquests casos esmentats tenen en comú que els pagesos són fàcilment assimilables en la cultura dominant, perquè o bé ja són susceptibles d'assimilació a través de l'Església, o bé per diferents motius³⁷ no poden oposar, realment, una resistència exitosa. Aquesta és la gran diferència respecte d'un camperolat islamitzat: resulta culturalment inassimilable. Per això hem dit que la utilització d'aquest tipus de camperolat és a mig camí entre la via poblacionista i la rendibilista: de fet, els pagesos musulmans només produeixen renda, com si d'una terra o un bestiar es tractés. Fins i tot poden ser més rendibles i productius que els pagesos cristians feudalitzats (sotmesos a un règim d'exaccions feudals), però el que difícilment es podrà fer és integrar-los dintre d'un procés d'iniciatives d'ocupació de l'espai. Això només es pot fer quan entre el senyor i el pagès hi ha (a banda de l'oposició de classe òbviament existent) una certa sintonia, que no és altra que la que els uneix contra l'enemic islàmic comú: d'allí ve el perill (i es necessita coordinar en comú la defensa) però també les possibilitats d'enriquiment, encara que el repartiment del botí no sigui, precisament, equitatiu. D'aquí ve la facilitat amb la qual els senyors fan partícip dels seus projectes expansius el seu camperolat, qui no solament participa en la posterior posada en explotació de les terres (quan s'ha produït una solució a la franca³⁸), sinó que també participa activament en els fets militars.

35. C. BATET i R. SOTO, «Las donaciones a censo y los establecimientos como estrategia señorial (patrimonio Sentmenat, siglos x-xv)», *VII Congreso de Historia Agraria*, Salamanca, 1997, 227-243.

36. Vegeu les referències a la «religió pagana», la religió dels pagesos, i al combat dut a terme contra ella per part de l'Església i dels senyors de J. P. POLY, A. VAUCHEZ, i R. FOSSIER, *El despertar de Europa, 950-1250*, Barcelona, 2000 (ed. fr. de 1982), 49 i ss.

37. Motius de caire econòmic, social o polític, però que, en definitiva, es tradueixen en la impossibilitat de crear exèrcits tan eficients com els feudals.

38. El concepte procedeix de M. BARCELÓ, «Expedicions militars i projectes d'atac contra les Illes Orientals d'al-Andalus <al Jaza'ir al-Sharquíya al-Andalus> abans de la conquesta catalana <1229>», a *Sobre Mayurqa*, Palma, 1981-1984, 59-76) «Cap a mitjans del segle XII ja s'han decidit les dues formes imperials de portar a terme la Croada: per una banda, la «solució dels francs, la conquesta del territori i l'eliminació de la formació social ocupant; i per l'altra, el cors i l'establiment de factories comercials que tendeixen a monopolitzar el tràfic de mercaderies d'Orient a Occident

Les societats feudals ibèriques tenen aquest tret comú. Això és precisament el que ha donat peu a molts medievalistes espanyols a parlar de l'absència de feudalisme (de Sánchez Albornoz a Santamaría). No és ben bé això: es tracta de dos tipus diferents de dominació feudal (d'estratègia *poblacionista*) sobre diferents tipus de camperolat. *L'èxit de l'estratègia senyorial consisteix a harmonitzar-los de forma complementària, no excloent*. El procés de l'expansió feudal catalana, entre el XII i el XIII, n'és un bon exemple.

¿En quins casos, però, es decideix una de les dues alternatives? ¿Es tracta d'un procés calculat prèviament, o és més aviat fruit casual dels esdeveniments? Ens sentim temptats de pensar que el segon aspecte té primacia, tot i que naturalment els senyors intenten rendibilitzar al màxim les seves possibilitats reals. ¿Quina seria la situació òptima? En aquesta situació s'han de tenir en compte no sols els elements econòmics.

Quan hom analitza en perspectiva comparativa la conquesta i colonització de Mallorca, que s'esdevé cronològicament entre les de Tortosa i València, el primer que crida l'atenció és la gran diferència que hi ha en el destí de la població musulmana. Així, mentre que a Tortosa i a València els andalusins romanen durant força temps, i no solament són importants numèricament, sinó que fins i tot hi constitueixen comunitats reconegudes, a Mallorca (a les illes Orientals, millor, perquè el cas de Menorca és potser encara més emblemàtic) passa tot el contrari. És clar que queden molts (molts... quants, realment?) indígenes, però el seu paper en la construcció de la nova societat és el mateix que el bestiar de llauró entre el quals són invariablement inventariats. S'ha ressenyat freqüentment que no es pot trobar, entre els milers de documents posteriors a la conquesta, un sol establiment o compravenda a favor d'un indígena.³⁹ Llevat d'un petit intent per part dels templers de «poblar» algunes zones d'Inca amb *casatos* sarraïns, els indígenes són sempre esmentats com a esclaus objectes de compravenda o inclosos dintre d'explotacions agràries, ensems amb, com ja s'ha dit, eines i bestiar.⁴⁰ La documentació recull exemples relativament nombrosos de sarraïns en talla que reben una explotació agrària en règim de parceria fins que paguin la seva llibertat i siguin alforros, però hom ha vist que aquests casos molt freqüentment es refereixen a musulmans no indígenes, procedents de València

---

i de Sud a Nord de la Mediterrània. Les dues formes imperials, que es proposen clarament una eliminació o una disminució i submissió d'una societat enemiga, són compatibles i coherents; de cap manera s'interfereixen. La segona forma és naturalment més ambigua atès que accepta la supervivència de l'altra societat. Però tanmateix la «solució dels francs» ha d'acabar per a consentir-lo almenys durant uns períodes més o menys llargs, com ho demostra la conquesta de Tartúsha o Làrida per Ramon Berenguer IV, on és reconeixen ja uns certs drets de la població indígena (p. 68).

39. El més recent ha estat en Biel Ensenyat en el seu pròleg a la *Història de Valldemossa* de R. ROSSELLÓ VAQUER (Palma, 1999, 15-16).

40. Vegeu a R. Soto, «La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230», *Mélanges de la Casa de Velázquez. Antiquité-Moyen Âge*, t. XXX-1, 1994, 167-206, exemples com el del testament del mestre Joan, paborde de la seu de Mallorca, on un nombre considerable d'esclaus musulmans apareixen inventariats a les seves possessions de Comasema (Bunyola) ensems amb el bestiar (ECR 348, f. 346/350).

o Múrcia.⁴¹ Salvant les distàncies, recorda el cas dels que Josep Torró, a València, denomina *eixàrics*. Altrament dit, fins i tot quan hom troba documentada la utilització de mà d'obra andalusina hom no té cap evidència de *continuitat*. Es tracta, en tot cas, de reassentaments dirigits totalment pels col·litzadors feudals, i no de pervivència o continuïtat de la comunitat indígena.

Ara bé, aclarit aquest aspecte, que a hores d'ara sembla ben fixat, caldrà indagar-ne les causes. Se'n podria adduir dues, no necessàriament excloents: la primera és de caràcter ofensiu, ja que la conquesta conclou amb l'assalt de la ciutat, sense que hi hagués un pacte.⁴² Episodis com la batalla de Portopí, amb la mort dels Montcada, sembla que van determinar una actitud de revenja en el rei Jaume que no es va contentar ni amb la captura definitiva de la ciutat i tota l'illa.⁴³

La segona raó seria de caire defensiu. Alguns historiadors remarquen especialment el paper insular de Mallorca, tan a prop de la costa magribina, és a dir, que les consideracions de defensa militar serien les prevalents. A favor d'això trobaríem les pròpies paraules del rei Jaume en el *Llibre dels Feys*,⁴⁴ amb l'amenaça d'una invasió del rei de Tunis, la butlla papal prohibint poblar Mallorca amb sarraïns,⁴⁵ el caràcter especialment defensiu que té la primitiva organització en cavalleries de l'illa, etc. Però el caràcter fronterer-defensiu no és cap patrimoni exclusiu de Mallorca («frontera d'homes lliures», en paraules de Álvaro Santamaría), sinó de qualsevol terra fronterera, com per exemple València. A més, en realitat hom no troba cap evidència seriosa d'amenaça exterior durant tot el segle XIII! La por a les incursions sarraïnes durant el segle XIII és més que possible que existís, però, de fet, a partir de l'embranchida de Las Navas de Tolosa els poders musulmans experimenten un fort replegament, que no revifaria fins al segle XIV-XV, èpoques en què les incursions dels barbarescs i turcs sovintejaren realment.⁴⁶ És justament d'aquestes èpoques el conjunt de normatives que tendien a impedir als esclaus aproximar-se a mar o a les embarcacions varades a la costa. Si tanta

41. R. Soto, «La situació dels...»

42. Hi ha diverses interpretacions sobre la possibilitat d'un pacte que permetés la permanència d'un grup de musulmans lliures a Mallorca. Per a això, vegeu R. Soto, «La situació dels...», 176 i ss., particularment la nota 40. La meua opinió (que crec fonamentada) és que l'aital pacte no existí.

43. Així, el *Llibre dels Feys* (ed. de F. Soldevila, 1971, 43 i ss.) evidencia la diferència d'actitud entre Nunó Sanç i el rei respecte als intents negociadors del valí, Abu Yahya. Després de la conquesta, la crònica 'al-Himyari assenyala que el valí fou torturat de la manera més cruel, i morí poc després (G. ROSSELLÓ, *L'Islam a les...* i *Els oblidats*, Palma, 1990).

44. «E nós en Barcelona, vengren-nos novelles que el rei de Tunis venia passar a Mallorques, e se n'aparellava, e deien que les naus dels pisans e dels genovesos e dels crestians se prenién» (*Llibre dels Feys*, p. 56).

45. Un breu del papa Innocenci IV del 28 de febrer de 1248 al rei d'Aragó diu que els templers i els hospitalers i altres partícips del regne de Mallorques, no deixin poblar de sarraïns aquesta illa i la d'Eivissa, ans que la conservin i defensin contra ells (ACM 13.451, AIV, tom III n. 15).

46. Tanmateix, s'ha de fer rotar que al segle XIV ja hi havia un sistema organitzat de talaiots per a la defensa, i que G. Llompart (1992), per exemple, assenyala que els habitants de les parròquies on hi havia torres de defensa trobaven molt feixugues les obligacions de guaita.

por es tenia de les incursions, ¿per què s'afavorien tant les alforries, sabent que els sarraïns un cop alliberats podien constituir una magnífica font d'informació per a possibles incursions? Simplement, perquè el nombre d'indígenes de Mayurqa capaços de fornir informació sobre l'illa en el nord d'Àfrica o al-Andalus era tan abundant que no venia d'uns quants més, però també perquè la capacitat de mobilitzar estols contra les illes era, durant aquest segle, molt escassa (l'amenaça de l'atac del rei de Tunis de què parlen les cròniques se'n va anar en orris, per exemple).

De tota manera, la resistència interna, que segons les cròniques va durar relativament poc i estava poc articulada, segurament jugà un paper de certa importància. Segons les citades cròniques, al 1232, en la data en què es va redactar el llibre del repartiment, es va produir la darrera expedició a les muntanyes d'Artà per tal d'acabar amb els darrers focus de resistència indígena.⁴⁷ De tota manera, hom té evidències que aquesta resistència va ser més seriosa del que aparentava. Així, mentre que els colonitzadors no van construir cap fortalesa nova a la línia de costa, acontentant-se amb el manteniment de les d'Alaró, Pollença i Santueri, van construir alguns punts fortificats (bastides) en zones de l'interior, com ara a Biniforani.⁴⁸ Quina misteriosa finalitat devien tenir aquestes forteses que, de fet, no perduraren? També, i gairebé per casualitat, m'ha caigut a les mans el reconeixement d'un cobrament, al 1234, de dos sous per haver participat en la tasca de reduir els *moragots* de les muntanyes.⁴⁹ Pel que es veu, en aquesta data encara hi havia una certa resistència indígena, ni que fos passiva i en forma de fugides.

La mà d'obra indígena, però, hi era disponible. L'arribada de colons continentals era un procés que depenia de molts factors, i que tenia la seva pròpia dinàmica.⁵⁰ De fet, immediatament després de la conquesta de Mallorca es procedeix a la conquesta de València. Si es pensa que Eivissa i Menorca,

47. R. Soto, «La situació del...»

48. Vegeu nota 9.

49. Apareix recollida al BSAL VI (1908), 345 «Yo Llorenç Gomis he rebut de vós, senyer Hugo Rollan, dos sous pel gasto de perseguir moragots montañesos. Fo fet a XV Abril MCCXXXIII». A continuació, i sense explicar la causa, apareix la data «1241» (A. PEÑA, «Revelaciones curiosas»).

50. Se sap, d'una banda, que algunes zones del raïguer, com ara Bunyola (R. Soto, *L'ordenació de l'espai i les relacions socials a Mallorca en el segle XIII (1229-1301)*, tesi de doctorat inèdita, UAB, 1991, i «Colonització i diferenciació paguesa a la Mallorca del segle XIII», a *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Barcelona, 1999, vol. I, 375-401, 1991 i 1999) o Pollença (A. RODRÍGUEZ, «Conquesta i feudalització. El cas de Pollença, Mallorca (1298-1304)», *Estudi General*, 5-6, 1985/86, 371-387, i «Dos moments en la colonització feudal del nord-est de Mallorca (1298/1304-1319/11325)», *Afers*, 18, 1994, 367-403), haurien atret població immigrant des dels primers anys de la «re població» (les famílies més importants de Bunyola, per exemple, apareixen fermament establertes «abans de 1250 (és a dir, poc abans d'una generació des de la reconquesta ja se n'hi havia assentat poc més de la meitat. Entre 1270 i 1280 (menys de dues generacions) ja se n'hi havia assentat la majoria absoluta...» (R. Soto, «Colonització i diferenciació ...», p. 390). Tanmateix, d'altra banda és palès que el flux migratori des de Catalunya va continuar intensament durant tota la primera meitat del segle XIV, almenys fins a la pesta de 1348 (A. MAS, «El procés repoblador a Mallorca durant la primera meitat del segle XIV. Una aportació al seu estudi», BSAL, 50, 1994, 167-198). Inversament, el mateix autor (en premsa) assenyalava la ràpida intensitat del poblament de la ciutat pocs anys després de la conquesta.

les altres illes de l'arxipèlag, cauen més tard que les campanyes valencianes, veurem que més que esglaonament el qui ha és un procés paral·lel. Altrament dit, quan es procedeix a *poblar* Mallorca, hi ha destins alternatius per als colons que hi arriben. Els atractius de València competiran amb els de Mallorca, i viceversa. De quina manera es produeix el procés de captació de pobladors?

Les dificultats del viatge no devien haver estat un factor realment limitant, ja que de fet la distància a València (particularment al sud del País Valencià) no era més gran que la que hi ha a Mallorca. Es podia viatjar per terra, però pel que sabem, per a aquest tipus de distàncies es preferia la major rapidesa de la navegació.

El règim de tinença de la terra, i el de subjecció a les diferents jurisdiccions, feudals o reial, sí que semblen haver estat un factor de diferenciació, i, per tant, en alguns casos podria haver jugat a favor de l'emigració cap a un regne i no cap a l'altre. En el cas de Mallorca s'ha destacat molt sovint el paper de la carta de franquesa⁵¹ (inspirada en la de Tortosa) i l'absència de feudalisme. La carta de franquesa és, certament, un conjunt de garanties i franquícies important, però qualsevol intent d'atreure-hi pobladors havia de comptar amb aquest element, i, pel que sabem, les diferents franqueses del País Valencià eren tan generoses (o més) que en el cas mallorquí. La diferència més considerable és que, mentre Mallorca és considerada un territori únic, amb una sola carta de franquesa, al País Valencià gaurebé cada localitat compta amb els seus propis estatuts.

Els sistemes de tinença de la terra també semblen diferents, tot i que dintre d'unes pautes comunes.⁵² Però, en definitiva, si s'examinen amb detall els dos aspectes, entre Mallorca i València, es troba més feudal la colonització de Mallorca que la de València.⁵³ Segurament això jugà un paper important a l'hora d'atreure-hi, o repel·lir, immigració *blanca*.

51. Per a l'estudi de la carta de franquesa, vegeu la transcripció de Ll. Pérez a *Fontes Rerum Balearium* (FRB, 1977), i els estudis analítics de J. SALVA, *Instituciones políticas y sociales otorgadas por Jaime I a los pobladores de Mallorca*, separata de la *Historia de Mallorca* coordinada per J. Mascaró Pasarius, Palma, 1970) i A. SANTAMARÍA, «La carta de franquesa de Mallorca, estatuto constituyente del reino», *Estudios dedicados a la memoria del profesor Emilio Sáez*, Institució Milà i Fontanals-CSIC, Barcelona, 1987, 208-228. Particularment aquest darrer és el màxim publicista de la idea de la carta com a font de llibertats de la societat mallorquina. De fet, però, la idea ja procedeix, com a mínim, de QUADRADO, *Forenses y ciudadanos...*

52. Les diferències bàsiques entre l'ocupació de terres a Mallorca i a València no sembla dependre del tipus de sistema de tinença, ja que, en definitiva, al llarg del XIII a tot arreu predominen els establiments emfitètics, sinó més aviat del tipus de terres i del tipus i forma de pagaments. En el cas de València, per exemple, la introducció de la *peita* suposaria un intent de centralització i racionalització de la renda reial (J. TORRÓ, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, 1999), mentre a Mallorca el sistema de pagaments resultava molt més complex i, per tant, menys eficient, almenys fins a la reforma de Jaume II al 1300. R. Soto, «Drets reials, renda feudal i circulació monetària a Mallorca al segle XIII», *Gaceta Numismàtica*, 137, 2000, 51-66.

53. Malgrat el paper de la monarquia, a Mallorca hi ha dos elements que, en la meua opinió, permetrien aquesta asseveració, com ara l'existència de nombroses cavalleries senyorials, i la menor capacitat organitzativa dels municipis de la part forana (la manca d'un teixit urbà com el del regne de València). A més, en el cas de València la major part dels senyorius es nodreixen, precisament, de les terres ocupades pels musulmans.

La pagesia dintre del context de l'expansió medieval catalana: dels remences als «pagesos repobladors»

L'existència de la servitud a la Catalunya vella, i sobretot el conflicte remença dels segles xiv-xv han fet que aquests temes es convertissin en el centre de la major part de la tradició bibliogràfica catalana sobre aquesta època. Aquest conjunt de temes que és, sens dubte, de gran importància, ha rebut des de fa molt de temps una atenció prioritària,⁵⁴ segurament perquè dintre del medievalisme hispànic la servitud i la remença catalanes constituïen el que podríem dir «l'excepció dintre de l'excepció». Més que fer-ne una anàlisi bibliogràfica convencional, penso que caldria plantejar una altra via d'aproximació a l'estudi de la pagesia catalana, *prescindint* de la qüestió de la servitud, o, millor encara, considerant-la simplement com un factor més. De fet, la servitud catalana és molt estranya, i quan s'analitza amb el convenient distanciament, com ha fet R. Brenner⁵⁵ (en una sèrie de treballs que tenen alhora la virtut i el vici d'aquest distanciament a què al·ludia), sembla ben poca cosa i sobretot molt fora de lloc: la servitud associada a la petita explotació camperola, sense que els senyors reintegressin la gran reserva per a utilitzar renda en treball, esdevé tan exòtica com poc definitiva. Què eren aquells *remences*, teòricament (jurídicament) serfs, però que en realitat constituïen dinasties que controlaven a bastament les seves terres, i, sobretot, podien controlar el treball pagès d'altres, sinó l'antitesi dels serfs de l'Europa oriental, als quals hom descriu com a paradigma de la servitud?

Com he dit abans, Brenner descriu la servitud catalana com un cas estrany, un anacronisme o més aviat un *anatopisme*: a la zona geogràfica on Catalunya s'inseria, la servitud era un fenomen en desaparició,⁵⁶ una perduració de l'antic règim de propietat dominical, que anà transformant els esclaus en serfs. Tanmateix, a Catalunya la servitud apareix, sembla ser, en una etapa posterior, sobre el 1200 (fins que s'aboleix a la sentència arbitral de 1486), i és el mateix dret comú (i les seves interessades interpretacions) el que dóna lloc a aquest fenomen estranyament ubicat.

Les zones on la servitud apareix *ex novo*, sense connexió amb formes transicionals, són els latifundis de l'Europa oriental, i serien els segles xv, i sobretot el xvi i xvii, els que veieren l'auge d'aquesta «segona servitud». Brenner remarca, de forma potser poc matisada però en canvi molt clara i, al meu parer, clarificadora, que les dues servituds, la catalana i la de l'Europa oriental, són totalment diferents. Mentre a l'est del Laba la servitud es troba lligada a l'auge del gran latifundi

54. Vegeu particularment la nota 2 del treball de R. LUICH, «Remença i mals usos: el cas de Camús», a R. CONGOST i L. TO, *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles xi-xx)*, Barcelona, 1999, 151-184.

55. R. BRENNER, «The rises and declines of serfdom in medieval and early modern Europe», a BUSH, M. L. (ed.), *Serfdom and slavery. Studies in legal bondage*, Longman, 1996, 247-276.

56. A Tolosa de Llenguadoc, a principis del segle xiii la servitud declinaria, segons P. FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana*, Barcelona, Edicions 62, 57, tot seguint P. Ourliac (1973). Tanmateix, Freedman sosté que mentre a l'exemple tolosà és el dret romà el que avorta la servitud, a Catalunya (a Vic, en concret) «actua, com a mínim parcialment, en la direcció contrària».

feudal, a l'explotació de la reserva senyorial, a Catalunya el context és el de la total fragmentació i desaparició d'aquesta reserva, que ha donat lloc al sistema de masos explotats directament pels pagesos, sotmesos, això sí, a la punció senyorial (i no solament en forma de «coacció extraeconòmica», ja que el paper director de l'establiment és més que una coincidència). Plantejant-ho d'una forma grollera: què hi feia la servitud en un context com el català? Naturalment, la qüestió és molt més complexa i, evidentment, la remença era una imposició senyorial que els pagesos volien abolir, ensems amb la resta de mals usos, però el mateix fet que ho aconseguissin sense que el règim feudal es veiés bàsicament modificat, en palesa el caràcter relativament secundari. La servitud no era *estructuralment necessària* per a un sistema feudal propi de l'Europa occidental, aquell que G. Bois⁵⁷ va descriure com a predomini de la petita explotació pagesa.

Al mateix temps, la magnificació del tema de la servitud i la remença ha servit per a *desconnectar* quasi totalment l'estudi de les pagesies de la Catalunya Vella i Nova, per no parlar de les de Mallorca i el País Valencià. A banda de les escadusseres aproximacions d'un Freedman,⁵⁸ aquest aspecte roman pràcticament inexplorat. L'únic que a hores d'ara se sap és que a la Catalunya Nova no hi ha servitud, llevat d'alguns vestigis en el vocabulari jurídic i algunes càrregues específiques.⁵⁹ La «repoblació» donaria lloc a l'assentament d'homes lliures, i en el cas de Mallorca i València, exactament igual. Ara bé, per què els mateixos senyors que a la Catalunya Vella mantingueren (enfortiren) el règim de servitud o remença, no el van trasplantar a les zones de colonització? Hom pot tractar de trobar nombroses respostes, fins i tot qualificant-les d'obvietats, com ara el fet que la constitució d'una «frontera», amb els seus perills, requeria d'atractius addicionals en les formes de reclutament. Qui s'hi establiria si no era a canvi de terres i franqueses?

De tota manera, la qüestió és més complexa. És clar que les terres recentment conquerides necessiten una defensa, en primer lloc, i una població productiva, en segon. El que no em queda tan clar és que les dues coses hagin de coincidir, en la lògica senyorial. S'ha de recórrer necessàriament a aquells pagesos-guerrers que la tradició ha volgut que caracteritzessin la constitució de les municipalitats castellanes del sud del Duero,⁶⁰ per exemple? En el cas de València, l'obra de

57. G. BOIS, *Crise du féodalisme*, París, 1976.

58. P. FREEDMAN, *Assaig d'història... i Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, 1993, particularment la primera obra.

59. Vegeu sobretot l'exemple de la Guàrdia de Prats posat per P. FREEDMAN, *Assaig d'història...*, 67 i ss. L'autor conclou «No hi havia, doncs, a la Catalunya Nova, ni una sola comarca on no existís una pagesia situada jurídicament en una situació deprimida. Sens dubte, el sistema de remença, característic de certes parts de la Catalunya Vella, en el segle xv només existia localment i d'una manera embrionària, p. 74.

60. El recent article de J. M. MÍNGUEZ, «La despoblación del Duero: un tema a debate», *Acta Historica et Arhaeologia Mediaevalia*, 22, vol. 2, *Homenatge al Dr. Manuel Riu i Riu*, Barcelona, 2001, 67-80, palesa fins a quin punt el «radicalisme» dels arguments de C. Sánchez Albornoz respecte al despoblament i la repoblació al nord del Duero encara tenen predicament, atesa «la decisiva influencia que ejerció sobre un grupo de alumnos de excepcional relevancia y prestigio en la historiografía española <que> hizo que se impusiese en los medios científicos y académicos de la historiografía española; quizás sin una crítica rigurosa» (p. 67).

Josep Torró sembla dotar d'un contingut diferent a la *població cristiana*. Els senyors no tenien per què deixar de recórrer a la població indígena, establint-hi a sobre un domini purament fiscal, però extraordinàriament beneficiós, i recorrent a la repoblació sobretot per a ubicar *kibbutzin* de vigilància.⁶¹ La insubmissió dels indígenes, tanmateix, podia malbaratar aquesta planificació, i subvertir el plantejament inicial. En algunes ocasions, la presència de colons cristians s'hauria d'incrementar. En altres, simplement, els colons cristians haurien de supplantar la població indígena, si és que desapareixia.

Colonització i afocament: el cas mallorquí dintre de l'expansió catalana

Sembla clara l'absència de servitud en el cas concret de Mallorca. Basant-se en aquesta absència, fins i tot sovint s'ha atribuït al caràcter fronterer de Mallorca la causa de l'absència de feudalisme, sobretot si hom identifica feudalisme amb servitud. Ara bé, el problema rau, al meu parer, en l'acceptació d'un concepte de servitud i de feudalisme excessivament tancats. Això dóna lloc a parlar d'absència/presència en termes absoluts. De fet, el feudalisme constitueix una qüestió de graus: evitant la polèmica sobre què és el feudalisme (polèmica que, tanmateix, i malgrat el cansament, revifa de tant en tant),⁶² podem acceptar que les societats medievals europees van ser marcades, en diversos graus, per l'existència d'unes institucions feudals que van anar apareixent gradualment, des del punt de vista cronològic, però que també van ser graduals en el sentit de ser més o menys fortes en les diverses societats afectades. Així, hi hauria regions «més feudalitzades» que d'altres (Normandia o Catalunya en constitueixen els paradigmes septentrional i meridional, respectivament), però això no implica que regions com Castella, o la Provença, no fossin feudals.⁶³

Fins i tot, encara que hom accepti que Mallorca es va estructurar com una societat feudal, s'ha de tenir en compte la carta de franquesa i la forma en què es van produir les primeres concessions de terres, tot això va determinar que les càrregues a què es veien sotmesos els primers pagesos establerts fossin

61. Com els *kibbutzin*, la finalitat d'aquests assentaments no era la de practicar un poblament productiu. Com els *kibbutzin*, podien semblar establiments bellament autogestionats, sense càrregues externes superflues. No ho devien veure així, però, els indígenes *reubicats*.

62. Vegeu, com a prova d'això, el debat sobre el feudalisme altmedieval de la *XLVII Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, celebrat a Spoleto el 1989, particularment el treball de C. Wickham, «Le forme del feudalesimo», a *Il feudalesimo nell'Alto Medioevo* (1989), *XLVII Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 2000, 15-51.

63. A la historiografia francesa, que és la que marca les tendències de la discussió sobre el feudalisme, resulta més significatiu el canvi de postures des de les clàssiques obres de Ganshof i Boutruche fins a l'actualitat, en què alguns dels medievalistes de més renom (Bonnassie i Toubert, per citar-ne dos tan sols) es dediquen, precisament, a zones que Boutruche hauria considerat perifèriques en tots els sentits (vegeu nota 2).

considerablement menors que a les zones de procedència, particularment, la Catalunya Vella. Si hom hi pensa bé, no hi hauria cap altre motiu que justificqués el trasllat que aquest, el de poder disposar de més terres i amb càrregues menys feixugues. (L'altra possibilitat, que els senyors haguessin traslladat els seus serfs no es va donar, entre altres raons perquè la servitud a Catalunya impedia aquest desarrelament.)

Aleshores, fins i tot acceptant que la frontera fos una espècie de Far West d'homes lliures, una terra d'oportunitats, en l'expressió utilitzada repetidament per A. Santamaría,⁶⁴ no deixa de sorprendre que a Mallorca no hi hagués cap intent de recrear una situació com l'existent a les terres de la Catalunya Vella, i que ni tan sols en resti cap indici en el vocabulari. Resulta poc dubtós que Mallorca fos poblada per homes «lliures», és a dir, que no hi hagués servitud entre els colons. La carta de franquesa és clara sobre això, i a més no es troben indicis de servitud en la documentació posterior. Però sí que es troben elements de vocabulari que ens situarien a les portes de la servitud.

La servitud és una qüestió de graus? Sí, al meu parer, i no sóc l'únic a pensar-ho. Segons G. Feliu⁶⁵ «l'asserviment de la pagesia va ser a més un procés gradual» cronològicament, però també en intensitat. Així, l'afocament «no és encara la servitud, però sí la seva porta». De l'*afocament* a l'asserviment, quines passes es produïren? Feliu manté —i crec que encertadament— que en definitiva, el que impedeix al pagès abandonar la senyoria és la voluntat de mantenir la terra, més que no pas el lligam servil. No en va «els afocats (i els futurs remences) eren els pagesos més rics», independentment del fet que l'asserviment, la prohibició d'abandonar la senyoria, va ser producte de la violència senyorial. P. Benito⁶⁶ situa l'obligació de romandre al mas als orígens de la servitud pagesa a la Catalunya Vella (concretament al Vallès) des del segle XII.

«El sentit d'aquesta obligació és evitar una ocupació provisional del mas, una absència perllongada del tinent i, en darrera instància, la desocupació i l'abandó del mas». (BENITO, *Senyoria de la terra...*, 391).

Res, inicialment, lligaria aquesta obligació catalana de romandre al mas amb l'asserviment. Igualment, res hauria impedit, *ceteris paribus*, que en el cas de Mallorca aquesta obligació hagués derivat cap a l'asserviment. Més encara: en el cas de l'expansió catalana a partir de 1150 (però sobretot a partir de les grans

64. «La Carta de franquesa estaba pensada para este tipo de sociedad, un tanto de aluvión, aventurera, pragmática, de talante más bien resolutivo, sin proclividades nostálgicas —el que las sentía se marchaba—, embebida en la problemática de «su» presente para, desde la abnegación y la esperanza, tratar de forjarse con el esfuerzo necesario un futuro en una tierra nueva y arriesgada —como una especie de Far-West americano del XIX— administrada por hombres libres» (A. SANTAMARÍA, *En torno a...*, 32).

65. «Aspectes de la formació del feudalisme a Catalunya», *Recerques*, 41.

66. P. BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa. Estudi sobre les relacions agràries al comtat de Barcelona de la fi dels sistemes d'explotació dominical als orígens de l'emfiteusi*, tesi de doctorat inèdita, UB. 2001, 389-393.

conquestes del segle XIII, amb la incorporació de Mallorca i València a l'àrea d'expansió del feudalisme català), la gran contradicció és que a les zones d'expansió, on realment la servitud podia haver estat el complement de grans reserves senyoriales (ja que enlloc es reproduí el sistema de tinença pagesa en forma de masos, sia per condicions geogràfiques, sia per qualsevol altre motiu), això no es va produir. Plantejar-se el perquè, seria una de les preguntes més pertinents de la historiografia catalana.⁶⁷

Tornant al cas de Mallorca, la servitud no es va poder imposar per causes jurídiques, perquè ho prohibia expressament la carta de franquesa. Però, per què es va redactar aquesta? La «modernitat» i «sentit democràtic» sovint atribuïts a Jaume I resulten arguments poc convincents. En el millor dels casos, el seu interès devia ser privar d'excés poder als altres grans senyors participants en la conquesta, i això passava per fer concessions als estaments oposats a la noblesa. Però segurament l'argument més definitiu i convincent era el de la necessitat de concedir privilegis als futurs pobladors, és a dir, crear un context atraient. Evidentment, la manca de servitud ho era.

Per què els senyors s'avenen a acceptar aquesta manca de servitud, particularment si hom té en compte que bona part d'ells eren senyors de les terres on la servitud tenia més arrelament? La necessitat d'atreure-hi pobladors també sembla una resposta convincent, però crec que aquesta resposta només pot resultar-ho realment quan es complementa amb l'existència de població autòctona esclavitzada, en el cas de Mallorca, de «lliures» productors de renda (mudèjars) a València. Ja existeix mà d'obra dependent, doncs.

En realitat, aquesta sobtada solució de continuïtat no ho és tant. Hom troba, de fet, intents d'introduir en part el vocabulari i la realitat servils. No arreu, sinó a llocs molt concrets, precisament lligats a senyors de les terres de servitud.

El que resulta de més interès és el conjunt de referències a *afocament*. Hom troba algunes referències disperses geogràficament, al llarg de la documentació,⁶⁸ però la majoria es troben concentrades, i precisament entorn dels dominis de senyors procedents de terres típiques de remença. Així, hom troba referències

67. A. FURIÓ, «Una pagesia dividida: diferències jurídiques i desigualtats econòmiques», a DD. AA., *La forja dels Països Catalans*, Barcelona, 1995, 184-199, va, al meu parer, un pas més enllà, plantejant que «els senyors restringiren la llibertat de moviment dels seus vassalls i imposaren la seva subjecció a la terra, per tal, justament, d'evitar-ne la fugida o l'emigració cap al sud, cap als regnes de Mallorca i de València, on les condicions eren més favorables».

68. Així, al 1236 (ECR 341 f. 90) es fa la donació d'una mesquita al coll de Binforani, amb la fórmula «et situs inde habitantes...» Al 1241 (ECR 342, f. 63v) es produeix l'establiment de l'alqueria Panczarach de Felanitx, amb la fórmula «Et que presenti mitatis ibi .V. paria bovuum condirecta et acovata ad laborandum semper assidue et continue bene et fideliter dictam alqueriam, et que vos et vostri teneris dictam alqueriam *populatam et affogatam*...» Al 1243 (ECR 342 f.175v) es produeix l'establiment de l'alqueria Beniamda, a Catí (terme de Ciutat), i 3 jovades a Beniaddars, i una al rahal de Montuiri, a Bunyola, i una jovada a l'alqueria Limp de Catí. La fórmula documental és «Ac hoc nos acceptatores predicti recipimus dictam doacionem promitentes vobis Petro de Moranta quod annuatim solvemus vobis census sicut superius continetur *et erimus etiam inde affogati et habitatores* et dictum census solvemus vobis de primo anno et dominio quisquis pro parte sua...» En 1278, finalment (ECR 349, f. 52v-53) Arnau de Tarragona estableix Berenguer Sacreu a l'alqueria Benirecodí, de Valldemossa, i s'hi inclou la fórmula d'*afocament*.

molt primerenques d'aquest tipus al que a partir de 1323 seria la cavalleria d'Orient, dels Galiana.⁶⁹ Tanmateix, el cas més concret que s'ha pogut documentar es refereix a les terres de Banyalbufar, que van pertànyer a Gelabert (o Guilabert) de Cruïlles.⁷⁰

La repoblació de Banyalbufar dirigida per Gelabert de Cruïlles

Banyalbufar,⁷¹ malgrat trobar-se dintre del districte de Bunyola-Musu, no va pertànyer al gran magnat Nunó Sanç. Els dos individus que trobem al primer nivell emfitèutic (és a dir, amb domini eminent) són Ramon de Clusa, entre 1240 i 1243⁷² i Gilabert de Cruïlles més tard.⁷³ A l'igual de les porcions més grans, com les de Nunó Sanç, Gastó de Montcada o Bernat de Santa Eugènia, la porció de Gilabert de Cruïlles va acabar englobada dins de la reial, o, per ser més exactes, de la de l'infant Jaume, l'any 1270.⁷⁴ Ramon de Clusa no apareix al *Repartiment* reial ni a les donacions de Nunó Sanç.⁷⁵ Al 1239 s'esmenta com a límit una honor seva a l'alqueria d'Esporles, pel que molt bé podem suposar que es refereix a la zona SE de Banyalbufar. Aquesta honor «fuit Raimundi Berengarii de Ager»,⁷⁶

69. Ja al 1236 (ECR 341, f. 90), hi ha un establiment del rahal Padolicx, i 2 jовades a Orient i Xilor, a Orient, a tasca i delme, de Çer Johan de Galiana a Bernat Vernedes. «Promittimus predictum honorem laborare et esse *ibidem* habitatores». Al 1247 (341, f. 93) Un altre establiment a la meitat de l'alqueria d'Honor, tinguda per Joan de Galiana, amb la fórmula «et non proclametis fatigam et que tu et tui sitis ibi habitantes et affogantes et tenearis ibi .iii.bestias aregas ad dictam labora continua facienda...» Al 1258, a l'alqueria Comassema (ECR 344, f. 328v) s'utilitza la fórmula «*habitantes et stadantes...* que tenearis dictam donationem populatam...»

70. Segons L. To, «Servitude et mobilité paysanne: les origines de la "remença" catalane (XII-XIII siècle)», *Mélanges de l'École Française de Rome*, t. 112, 2000-2002, 827-865. Gilabert de Cruïlles, ensems amb el comte d'Empúries, el bisbe de Girona, Guerau de Cabrera, Marc de Santa Eugènia, Ramon de Montcada i altres, «tous personnages qui percevaient des rachats de leurs "hommes propres"...», va signar amb el rei, en 1283, l'acord «Item quod in terris sive in locis», per tal que el rei col·laborés amb els senyors feudals per forçar el pagament de la remença i fer respectar el principi de la pèrdua de la tinença.

71. Per a la colonització d'aquest territori vegeu SOTO, *L'ordenació de l'espai...*, i ALBERTÍ I ROSSELLÓ *Història de Banyalbufar*, Mallorca, 1999.

72. ECR 341, f. 121v i 124, i 342, f. 155.

73. ALBERTÍ I ROSSELLÓ, *Història de Banyalbufar*, 23, afegeixen el bisbe de Mallorca entre els tres porcioners que varen repartir-se Banyalbufar.

74. CATEURA, Mallorca y la política patrimonial de la monarquia (siglo XIII y primera mitad del XIV)», *Estudios Baleàrics*, 6, 1982, 79-130, tot citant l'ECR 347, f. 230v, esmenta que les rendes de Gilabert de Cruïlles al 1270 van comportar 1.330 sous reials de València a l'Infant. Al 1274, Pere de Caldes, batlle de l'Infant Jaume ja va vendre al jueu David Mucatil «omnia censuallia, agraria, exiti et redditu et alia jura que dominus Infans Jacobus recipit in honoribus que sunt Guilaberti de Cruiles in Maioricis exceptis laudemis, faticis, foriscapiis et avencis, precio .ix. librarum regalium Valencie» (ECR, 348 f. 188v).

75. Això no obstant, en 1241 sembla tenir també el domini directe d'una alqueria de Bunyolí (Bulonino), que havia establert amb anterioritat a Guillem Ballester i Ramon Falcó («...alqueriam nostram quam habemus in termino de Bulonino... quam tenimus pro domino Raimundo de Clusa ad censum...», a ECR 343, f. 269).

76. MORA I ANDRINAL, *Diplomatari del monestir de Santa Maria de la Real de Mallorca (1232-1360)*, Palma, 1982, doc. 15.

i aquest sí que havia estat un important porcioner del *Repartiment*.⁷⁷ Ignoro quan (abans de 1239, tanmateix) i de quina manera Ramon de Clusa va adquirir la seva part de Banyalbufar, però tal com s'ha dit abans, a partir de 1243 ja no s'esmenta el seu domini a Banyalbufar. Potser el va transferir a Gilabert de Cruïlles?

Gilabert de Cruïlles és un conegut personatge de l'estament noble gironí,⁷⁸ porcioner reial amb 71 cavalleries.⁷⁹ La seva porció constitueix un bon exemple de la dispersió característica de les porcions petites: al *Repartiment* se li atribueix una part del districte de Ciutat.⁸⁰ diversos molins al mateix districte⁸¹ i fora de Ciutat conec, almenys, una alqueria a Canarrossa,⁸² Llucalcari,⁸³ i Banyalbufar. Ara bé, a Banyalbufar, malgrat mantenir el domini directe durant tot el període citat, Gilabert de Cruïlles només una vegada va fer una operació directa, quan al 1247 va vendre a Cília, muller de Pere Pascual *totum agrarium sive jus quos nobis facis in alqueria nostra que pro nobis tenes in Banialbufar usque ad tres expletas recollectas panis, vini, olei lini et canabi*.⁸⁴

De fet, qui controla Banyalbufar segons sembla pels documents consultats des de 1246 a 1287 és Pere de Mates, el qual encaixa prou bé a la categoria de *beneficiari* del repartiment.⁸⁵ Hi ha, segurament, d'altres establerts directament per Gilabert de Cruïlles, a segon nivell emfitèutic, com ara Jaume Robau, qui en data incerta sotsestableix una vinya que té en una alqueria de Banyalbufar *quam alqueriam teneo per dominum infantem Jacobum ad decimam et tascam*,⁸⁶ i d'altres més; encara que no tan segurs com aquest,⁸⁷ ja que al 1240, Ramon de Clusa havia establert, pel que es veu, un bon nombre d'individus (almenys vuit), alguns dels quals semblen continuar a Banyalbufar després de la

77. Al *Memorial de cavalleries* del *Còdex Català* (CC) del repartiment (p. 25) li són atribuïdes 361 cavalleries, moltes més que a Gilabert de Cruïlles. També va rebre, com tots els porcioners importants, cases a Ciutat (CC, f. 71).

78. Aquest Gilabert de Cruïlles és sens dubte Gilabert III, senyor de bona part del Baix Empordà (de Santa Pellaia, a les Gavarres, a Begur i Calonge), distingit a la conquesta de Mallorca i pare de Gilabert IV (mort al 1295/1304). Al 1271, com ja s'ha dit abans (CATEURA, «Mallorca y la política...») la seva porció es va incorporar a la porció de l'infant.

79. CC, f. 24.

80. CC, f. 34 i 47.

81. ECR 348, f. 59.

82. Segurament l'alqueria Beniporrey o Beniporroyo (RP XIII-6, ECR 343, f. 143 i 326v, 348 f. 38 i 242).

83. Almenys des de 1235 (ARM, pergamins de RP-XIII-41 i A-XIII-37).

84. ECR 343, f. 201v.

85. R. Soro, «"Repartiment" i "repartiments": l'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII», a *De al-Andalus a la sociedad feudal*, CSIC-Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 1990, 1-51. Pere de Mates, pare, apareix també com a curador dels béns de Guillem, filla de Pere Bonifaci al 1259 (MORA i ANDRINAL, *Diplomatari del monestir...*, doc. 70). No solament tenia terres per Gilabert de Cruïlles, sinó també del bisbe de Mallorca (l'honor de Cova, prop de Banyalbufar) (ECR 348, f. 7).

86. ECR 343, f. 404v. L'honor de Jaume Robau apareix esmentada sovint com a límit de les terres establertes per Pere de Mates (ECR 348, f. 37v i 159v).

87. Podria tractar-se dels establerts directament per Ramon de Clusa (ECR 341, f. 121v), les terres d'alguns dels quals molt posteriorment són esmentades com a límits dels establiments efectuats per Pere de Mates: em refereixo concretament a Pere Riquer (o Richer) i Pere de Vinyamata (ECR 351, f. 201v).

«desaparició» d'aquest. De tota manera, i tenint en compte que dels altres establerts a segon nivell només en tenim notícies indirectes, i en canvi de Pere de Mates en tenim moltes, centrarem l'atenció en ells, ja que semblen almenys dos, pare i fill.⁸⁸

Pere de Mates tenia les seves possessions a nivell segon, primer per Gilabert de Cruïlles («...*quam teneo per dominum Guilabertum de Crudilis...*»), després per l'Infant/rei («...*quem honorem teneo per dominum infantem Jacobum...de porcione que fuit Guilaberti de Cruiles que nunc est domini Infantis Jacobi...*»), fet que li permet efectuar nombrosos sotsestabliments. Aquests sotsestabliments són, de fet, els establiments efectius (encara que no pas des del punt de vista jurídic), ja que és clar que cap dels Mates és l'ocupant efectiu de les alqueries i terres establertes i, menys encara, el que du a terme el procés productiu.

Albertí i Rosselló⁸⁹ assenyalen que «un document de l'any 1323 diu que arran de la conquesta Banyalbufar fou establert a 12 pobladors. Segurament aquests establiments tan sols es refereixen a la vall on se situa en l'actualitat el poble, és a dir, a la porció de Ramon de Clusa. Aquests primers dotze pobladors degueren sotsestablir les seves porcions i la nova vall de Banyalbufar es repoblà progressivament».

Ramon de Clusa havia establert a segon nivell no menys de vuit individus⁹⁰ abans del 1240. Que no eren els únics ho prova l'existència de diversos individus documentats de la família Montblanc en documents posteriors.⁹¹ Els dos Pere de Mates establiren no menys de vint-i-un individus entre 1246 i 1287, en catorze establiments a perpetuïtat, un establiment temporal (per cinc anys de durada) i almenys dos establiments que es poden intuir per referències d'altres documents (a Pere d'Olesa i a Guillem Esclet), la major part entre 1271 i 1287. Joan Robau va fer un establiment després de 1270, com s'ha vist abans.

És clar que a partir d'aquestes dades no resulta fàcil gosar de fer una reconstrucció demogràfica, però crec que almenys queda clar que Banyalbufar no constituï un «despoblat» durant la colonització (a part del problema, ja plantejat en un altre lloc, de la pervivència o no de població musulmana en aquest territori). Com a l'exemple de l'alqueria de Deià, estudiat per J. Portella,⁹² Banyalbufar sembla «força poblada i en procés d'explotació».

88. Ja al 1259 apareixen diferenciats pare i fill (MORA I ANDRINAL, *Diplomatari del monestir...*, doc. 80). No sé exactament la data en què es produí la transmissió de béns del primer al segon, segurament per mort del pare, però crec versemblant que el Pere de Mates dels establiments posteriors a la dècada dels setanta fos el fill. Pel que sembla, el pare estava casat amb Totabona (ECR 348, f. 37v) i el fill amb Caterina (ECR 355, f. 47v-48).

89. ALBERTÍ I ROSELLÓ, *Història de Banyalbufar*, 24 i doc. 37. Segons aquest document, els dotze pobladors eren «Ramon Ferrando, Pera <sic> Loreda, Ramon Matheu, Ferrer Agost, Ramon de Manargs, Bartomeu Goday, Guillem Berdina, Guillem Berdina son fill, Matheu Bonaventura, Guillem Gili, Francesch Loreda i Pera Murta».

90. ECR 341, f. 121v.

91. ECR 341, f. 124, i 342, f. 155.

92. J. PORTELLA, «La colonització feudal de Mallorca: els primers establiments de l'alqueria Deià (1232-1245)», *Estudi General*, 5-6, Girona, 1985/86, 331-343.

Quines càrregues graven aquestes transmissions de terra? Els establerts a segon nivell emfitèutic, com ara Pere de Mates i Jaume Robau, tenien les seves terres «*ad decimam et tascam*»,⁹³ o a delme, tasca i mitja tasca,⁹⁴ o a cens.⁹⁵ Els sots-establerts pagaven normalment cens en moneda, però la diferència fonamental rau en les quantitats: mentre que el cens que pagava Pere de Mates a l'infant en 1272 per l'alqueria Rotja era de dos morabatins i mig, l'establert Bertran de Cardona haurà de pagar seixanta-dos morabatins i mig d'or! La diferència és més que considerable, i sens dubte beneficiosa per a Pere de Mates, atès que, a més a més, Bertran de Cardona li donarà anualment dos parells de capons, ha lliurat 100 sol. re. val. d'entrada, s'obliga a fer-hi una casa⁹⁶ i a tenir l'alqueria poblada tant de cristians com de sarraïns.⁹⁷ Quinze anys més tard es torna a establir la mateixa alqueria a Ramon de Serralta i Ramon Ferrer (Bertran de Cardona ha desaparegut totalment de la documentació), ara a cens de 75 morabatins d'or i dos parells de capons, més una entrada de 100 solidos,⁹⁸ i els establerts s'hi obliguen a ser-hi sempre «*habitantes et affogantes*».

Crec convenient remarcar que a la major part dels establiments ressenyats (concretament, a 10) s'utilitzen fórmules tals com la que acabo d'esmentar, amb poques variacions, i que fins i tot en una ocasió la fórmula emprada és «*et que sitis ibi solidi habitantes et affogantes*», fórmula que, si més no pel vocabulari (*solidus*, *affocatus*) recorda molt el sistema jurídic de servitud de la Catalunya vella, zona d'on, com s'ha vist, procedien Gilabert de Cruïlles i, molt possiblement, els pobladors o emfiteutes instal·lats per ell.

A. Furió («Una pagesia dividida...», 1995, p. 186) assenyala que «En les tipologies construïdes pels historiadors per classificar la promiscua condició jurídica del camperol i la seva terra, la gradació pot reunir fins a cinc nivells distints, del petit propietari aloer al remença sotmès als mals usos, passant pel tinent lliure que pagava censos, el que estava subjecte a dependència personal i el que estava adscrit a la terra».

La situació dels afocats a Mallorca seria, doncs, del quart tipus, dels adscrits a la terra sense dependències personals. El mateix Furió especifica que «Entre els camperols valencians i mallorquins no s'observen, doncs, traces de servitud, de dependència jurídica, i les diferències que els separaven afectaven més les seves heretats, que podien ser alodials o sotmeses al pagament de censos, que el seu estatut personal. És cert que alguns establiments incloïen l'obligació per part del beneficiari de fer-hi residència personal, però aquesta, que no comportava cap rescot, es reduïa a uns pocs anys i el seu incompliment es punia només amb la pèrdua de la donació».

93. ECR 343, f. 115 i, 350, f. 196, 231 i 233.

94. ECR 351, f. 201v i 206v.

95. ECR 348, f. 7 i 40v i 298v, i 351, f. 158v i 202-203.

96. La casa, de 90 × 30 pams (17,5 × 5,865 m = 102,6375 m²) sembla considerablement més gran que la descrita per RODRÍGUEZ, *El territori de Pollença sota el Temple, 1298-1304*, memòria de llicenciatura inèdita, UAB, 1982, 146-147, d'uns 58-66 m², i que sembla ser el normal a Pollença.

97. ECR 348, f. 40v.

98. ECR 351, f. 202-203.

Estem totalment d'acord amb aquestes frases, si hom accepta que, tant a Mallorca com a València, la servitud i dependències jurídiques no existien per al colons blancs perquè ja n'hi havia un altre tipus de mà d'obra dependent.

Fins i tot, en alguns casos, hom pot parlar de limitacions de mobilitat que no derivaria de la fórmula d'afocament, ni afectaria a mà d'obra dependent o esclava, sinó a excaptius. La relació que suposava l'establiment d'un captiu en talla impedia a aquest abandonar la terra sense permís de l'amo fins haver liquidat el deute,⁹⁹ etc. però el que no m'havia fixat mai és en la possibilitat que un alliberat, un alforro, pogués continuar tenint lligams de dependència amb el seu antic amo, o amb qualsevol altre per raó d'un deute.

Un exemple seria la venda feta per mestre Joan a Bernat de Bunyola del «*expletum istius anni oliuariis mei de Beniçaba*» per 200 quartans d'oli.¹⁰⁰ Això és, d'entrada, una venda d'*expletum* normal, com també ho són algunes de les condicions que segueixen, com que s fueret de plus de olei, vagin a mitges, prohibint que pugui vendre aquest oli fins haver pagat els 200 quartans. Ara bé, s'especifica a Bernat que «*debes persolvere, stare et colligere oliuas et facere oleum in uno honore meo*». Això no sembla simplement un compromís de collir les olives i fer l'oli, sinó una obligació de ser-hi mentre es fa el procés. Però el més significatiu és quan Bernat declara que «*obligo me et personam meam servicio...et servitute. Ita que si aliquid defuerit tibi solvere dictum, tenerare tantum servire vobis magistro Johanne de corpore meo servire continue et assidue et fideliter quisque sit vobis ad voluntatem vestram satisfactum*».

Això ja no sembla un simple acord de compra, ja que, si no es fa el pagament dels 200 quartans d'oli, l'aital Bernat el compensarà amb el seu servei personal.¹⁰¹ Bernat de Bunyola, casat amb Altidendis, està documentat des de molt antic, 1239. Sembla relacionat amb Pere i Guillem Bernat (molt possiblement era el seu pare), que cap al 1266 posseeixen molins a Bunyola. Cap al 1285, Guillem, batiat franc, és establert també en uns molins de Bunyola.

Ja s'havia apuntat la possibilitat que hi hagués una relació entre batians i molins,¹⁰² ja que possiblement aquests coneguessin bé les complexitats del funcionament del sistema de regadiu de Bunyola. Si fos així, crec que és versemblant pensar que aquest Bernat de Boinola (ja qualificat així el 1239!) era un batiat. Si fos així, costaria menys d'entendre aquesta obligació de servei comentada abans.

Cloenda: «Civitatis et regni Maioricarum»

El títol oficial del regne de Mallorques, des del moment de la conquesta, va ser el de «ciutat i regne de Mallorques». Això descrivia una realitat prèvia,

99. R. Soto «La situació dels...»

100. ECR 344, f. 147v.

101. Vegeu J. F. LÓPEZ BONET, «Les relacions de servei al segle XIII mallorquí», BSAL, 43, 1987, 15-53, que havia inventariat diverses fórmules de servei, més o menys voluntari, a Mallorca.

102. R. Soto, *L'ordenació de l'espai...*

ja que la importància de la *madina* sobre els districtes rurals era aclaparadora, però també descrivia la situació real en què es va desenvolupar l'ocupació real de l'illa. L'estudi de la ciutat de Mallorca s'ha deixat, sovint, de banda, entre els que han intentat reconstruir la història de la colonització, potser com a reacció contra els estudis «tradicionals», que sempre han sobredimensionat la ciutat. Però el pes de la ciutat de Mallorca és, al regne (i a l'illa, particularment) aclaparador. Si ens situem a principis del segle XIV, tanmateix, hi ha un cert equilibri entre la ciutat i la ruralia, sobretot a partir de l'embranchida colonitzadora que van suposar les ordenacions (tant les reeixides com les dissortades), però si ens situem a les primeres dècades postconquesta, aquest equilibri no existia. Ans al contrari, la població de ciutat tendia a ser molt més nombrosa que la del camp: de fet, la ciutat era el punt de partida de les ulteriors colonitzacions. Així, primer hi hagué una colonització urbana¹⁰³ i després, les successives colonitzacions de diferents àrees rurals de l'illa.

A. Mas palesa que, efectivament, en 1233 el nombre d'individus instal·lats a la ciutat era ja molt crescut,¹⁰⁴ entre els quals predomina no el que hom podria qualificar de *beneficiaris*, sinó aquells individus d'extracció social no nobiliària que al repartiment i les cròniques eren descrits com a *peons*, i que s'acabarien convertint en colons en condicions molt diverses. Des d'aquest punt de vista, doncs, l'estatut de tots els habitants de Mallorca era el mateix, el de ciutadans, ja que, de fet, i abans d'haver-se produït la posterior redistribució territorial, tots havien passat per ella. Igualment (i això és tan sols una hipòtesi a demostrar), la ciutat era el destí d'aquells que «fracassaven» en el projecte colonitzador (almenys en una primera etapa, si no retornaven al continent).

Ara bé, com es produïen a la ciutat els processos de distribució de terres és una cosa que ignorem. Sabem que els oficials reials, a través de l'ECR, feien concessions de terres en la part reial, des de la seva oficina de l'Almudayna. El mateix van fer els oficials de Nunó Sanç, fins a l'absorció de la seva gran porció dintre de la reial, i d'una forma molt semblant els diferents oficials dels magnats i grans porcioners devien tenir establerta la seva xarxa administrativa dintre de la ciutat. Però el mecanisme exacte, precis, d'aquestes concessions o establiments, el desconeixem.

Un exemple: les dates de redacció d'un establiment qualsevol, ¿coincideixen realment amb l'establiment del pagès en l'explotació? Cap pagès acceptaria un tros de paper i unes condicions de pagament sense haver estudiat, molt bé, el lloc on s'instal·laria, i sense conèixer prou bé les seves possibilitat productives. En el cas del continent, això no era necessari, perquè els pagesos es comunicaven aquest tipus de coneixement oralment, de forma tradicional, però a Mallorca

103. A. MAS, «Colonització, ètnies i nació...»

104. El capbreu de Nunó Sanç que va ser transcrit per E. K. AGUILÓ, «Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments y donacions fets per don Nunó Sanç de la seua porció», BSAL, 14 i 15. 1910-1915, forneix, efectivament, molta informació, sobretot si hom considera els individus esmentats a les afrontacions.

l'única font d'informació fidedigna serien els escassos (i, pitjor encara, desarrelats) captius andalusins. Així, és lògic pensar que primer es produís l'assentament, previ acord oral, i, un cop posat en marxa, de manera que tant el pagès com l'establient veiessin les possibilitats de producció, excedent, renda, etc., es fixessin unes determinades condicions. Si és així (i resulta el més lògic) les dates d'ocupació real sempre s'haurien de retrotreure uns anys. I en quants casos la situació no havia de trigar a regularitzar-se molt més?

Una altra qüestió d'interès, que la documentació difícilment explicita, és la forma en què aquests assentaments pagesos es produïen, és a dir, si eren iniciatives individualitzades o col·lectives. La documentació descriu els establiments (parlarem d'*establiment* per referir-nos al document jurídic, mentre que per a l'ocupació efectiva utilitzarem la paraula *assentament*, molt més precisa) individualitzats, d'un en un. En pocs casos, i malgrat tractar-se d'establiments individuals, hom pot veure un assentament col·lectiu, com en el cas de Felanitx dirigit per Perico Vinyes l'any 1256.¹⁰⁵ Però en la major part dels casos, com a Bunyola, per exemple, hom percep que hi ha hagut un assentament col·lectiu, perquè no tindria sentit fer-ho d'una altra manera.

105. ECR 344, f. 15-18 (recollit a Soto, 1991: 310 i ss. i a R. ROSSELLÓ, 1973, 28-29).